

КОЗЮБРА МИКОЛА ІВАНОВИЧ

*Національний університет «Киево-Могилянська академія»
завідувач кафедри загальнотеоретичних
та державно-правових наук*

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНЕ ПРАВОЗНАВСТВО: ПРОБЛЕМИ МОДЕРНІЗАЦІЇ

Вітчизняне загальнотеоретичне правознавство переживає нині складний і суперечливий період своєї історії. З одного боку, крах тоталітаризму, а разом з ним і методологічного монізму в дослідженні права та інших правових явищ, набуття Україною незалежності і пов'язані з цим об'єктивні зміни в політиці, економіці, суспільній свідомості, трансформація системи цінностей і основ світогляду відкрили широкі можливості для оновлення вітчизняної юриспруденції, в тому числі її загальнотеоретичної галузі, подолання її тривалої ізоляції від європейської і світової культури та правової теорії, збагачення нагромадженими правовими надбаннями, такими, зокрема, як невідчужувані права людини, верховенство права, правова держава тощо. З другого боку, перехід від методологічного монізму до світоглядно-методологічного плюралізму, за всієї безсумнівності його позитивних рис, призвів до ускладнення процесу пізнання правових явищ, одним із наслідків якого стало еkleктичне поєднання різнорідних світоглядних начал та ідей – від неонормативістських і марксистських до неоліберальних, що погано стикаються між собою. Це породжує неузгодженості, суперечності, які часто не відповідають елементарним вимогам, що ставляться до наукових теорій.

Якщо до цього додати труднощі демократичного оновлення після краху тоталітарного режиму, політичну нестабільність,

058 650

наростаючу втрату довіри до більшості суспільних інститутів, до всіх гілок влади, законодавчої системи, особливості національного менталітету, елементи традиційної для нього політичної та ідеологічної заангажованості, то твердження деяких представників загальнотеоретичного правознавства пострадянського простору про кризу сучасної теоретичної правосвідомості¹ виявляться не такими вже й перебільшеними.

Та все ж, як на мене, коректніше, мабуть, говорити не про кризу вітчизняної теоретичної правосвідомості й загальнотеоретичного правознавства, а про «хвороби» його модернізації. Побудова його цілісної, внутрішньо несуперечливої системи, остаточне звільнення від попередніх догматичних уявлень – це справа, очевидно, не одного покоління правників.

Тому, не претендуючи на універсальність і концептуальну завершеність напрямів модернізації загальнотеоретичного правознавства відповідно до нових реалій, зупинюсь лише на деяких її аспектах.

1. Переосмислення предметного поля загальнотеоретичної юридичної науки.

Однією з необхідних умов віднесення будь-якої системи знань до класу самостійних наук є, як відомо, наявність свого власного предмета дослідження. Жодна наука не може претендувати на всеосяжність вивчення природних чи суспільних явищ і процесів, вона вичленовує лише певні з них, чи навіть окремі їх аспекти, пізнання яких можливе притаманними їй засобами і методами.

Предмет науки не є чимось застиглим, раз і назавжди даним. Він перебуває у постійному розвитку, оскільки явища і процеси, які включаються в орбіту дослідження науки, якісно змінюються. Будь-яка наука не може не відгукуватися на різного роду події, на ідеї та здобутки інших галузей наукового знання тощо.

Тому перед кожною наукою періодично, на певних історичних етапах розвитку виникає необхідність повернення до розгляду її

¹ Див.: Поляков А.В. Петербургская школа философии права и задачи современного правоведения // Правоведение, 2000, №2. – с. 4.

предмета, його уточнення, а інколи й істотного переосмислення. Не є винятком з цього погляду також загальнотеоретична юридична наука, відома багатьом поколінням вітчизняних правників під назвою «загальна теорія держави і права».

Корінні зміни, що відбулися на пострадянському просторі протягом останніх майже двох десятиліть, істотно вплинули на самі явища, що складають об'єкт дослідження загальнотеоретичної юриспруденції. Це зумовлює необхідність не тільки більш високого рівня їхнього пізнання, вивчення нових зв'язків та властивостей цих явищ, а й перегляду певних усталених підходів і уявлень.

Серед юридичних наук цього чи не найбільше потребує загальнотеоретична наука. Адже вона десятиліттями сильніше за галузеві та міжгалузеві науки була скута ортодоксальною марксистсько-ленінською ідеологією, котра зумовила етатистське трактування права. Незважаючи на намагання звільнитися від неї, вона все ще значною мірою зберігає свої позиції. Як слушно зазначається в пострадянській літературі, загальнотеоретична наука, «відмовляючись від багатьох догм марксизму-ленізму, при цьому вперто стоїть на старому предметному полі»².

Виявилось, що найлегше позбутися зовнішніх проявів указаної ідеології – згадок про неї у відповідних розділах підручників і навчальних посібників, особливо присвячених методології наукового пізнання, у визначеннях юридичних понять, їхній типології тощо.

Що ж стосується внутрішньої суті ідеологічних підпорок, на яких трималося радянське загальнотеоретичне правознавство, то їхнє подолання є справою набагато складнішою. Це пояснюється низкою причин: конкретно-історичним станом вітчизняної правової системи та суспільної правосвідомості, які все ще зберігають «родимі плями» особливої «соціалістичної правової сім'ї», відсутністю послідовних правових реформ, орієнтованих на якомога повніше втілення у національну

² Козлихин И.Ю. Предисловие к книге: Н.М. Коркунов. Лекции по общей теории права. – Санкт-Петербург, 2004. – с. 18.

правову систему загальнолюдських і європейських правових цінностей, браком належної волі до справжніх реформ, а не їх імітації, у вищих ешелонах влади, інертністю доктринального мислення тощо.

У будь-якому разі, усвідомлення необхідності корінних змін у підходах до розуміння предметного поля загальнотеоретичної правової науки ще не настало. У зв'язку з цим наразі відсутня єдність поглядів не лише стосовно предмета цієї науки і відповідної навчальної дисципліни, а й навіть щодо її назви.

Тим часом, нагальна потреба у переосмисленні предмета і структури загальнотеоретичної юриспруденції та відповідної навчальної дисципліни все відчутніше зумовлюється не тільки внутрішніми, а й зовнішніми чинниками, вирішальне значення серед яких належить розвитку міждержавних інтеграційних процесів у сфері науки й освіти.

Адже формування єдиного європейського дослідницького й освітнянського простору, яке є метою Болонського процесу, до якого ще у 2005 році приєдналась Україна, передбачає зближення національних освітніх програм, приведення їх у відповідність до європейських цінностей та потреб і вимог європейського ринку праці. Вітчизняне загальнотеоретичне правознавство не може стояти осторонь цих процесів.

Важливим кроком на цьому шляху є деполітизація і деідеологізація загальнотеоретичної юриспруденції, яка за час свого існування пережила чимало дискусій про свій предмет, хоч і не зовсім схожих на ті, що відбуваються нині в пострадянській юридичній літературі.

Історичний екскурс. Становлення базової загальнотеоретичної юридичної науки відбувалося протягом багатьох віків. Проте її зародження досить часто прийнято відносити до кінця XVI століття, коли на юридичних факультетах європейських університетів почав викладатися курс «енциклопедії правознавства», згодом трансформований в «енциклопедію права». Саме під такою назвою виходили й відповідні твори та підручники

загальною юридичного характеру. Найвідомішим серед них була «Універсальна енциклопедія права» (*Encyklopaedia juris universi*) Г. Гунніуса, видана в Кельні у 1638 році. Про її популярність свідчить неодноразове перевидання (1642, 1658, 1675рр.).

Спочатку енциклопедія права не мала ні більш-менш стрункої будови, ні тим більше визначеного предмета. Вона містила огляд історії становлення і розвитку та змісту галузевих наук як початкових відомостей про право та його структуру.

З часом енциклопедія права почала тлумачитись як загальне вчення про право, що охоплює весь зміст правознавства, тобто як перша загальнотеоретична юридична наука. Однак таке розуміння енциклопедії права так і не стало панівним, оскільки виходило за межі звичайного розуміння енциклопедії як конспективного викладу кола наук (у правознавстві – його короткого огляду), необхідних для подальшої освіти. Тому енциклопедія права залишалася радше навчальною дисципліною, вступом до юридичної професії, ніж загальнотеоретичною юридичною наукою.

Під назвою «Загальна теорія права» базова юридична наука формується лише у 20-30 роках XIX століття в результаті прогресу позитивних наук³.

Введення в науковий обіг терміна «загальна теорія права» більшість дослідників пов'язують з ім'ям німецького правознавця Адольфа Меркеля, який у 70-х роках XIX століття позначив цим терміном науку, що складалася на основі загальних частин спеціальних наук як загальноюча наука про право. Вона зводилася фактично до юридичної догматики на противагу метафізичним побудовам, нагромадженням за тривалу історію розвитку філософської думки. Від інших юридичних наук загальна теорія права відрізнялася саме своєю загальністю, абстрактністю.

За іншою версією, першість у введенні терміна «загальна теорія права» належить німецькому вченому Фальку, який іще в 20-х роках XIX століття пропонував замінити філософію права загальною теорією права⁴.

³ Бергель Ж.-Л. Общая теория права. / Перевод с французского. – М., 2000. – с. 16.

⁴ Див.: Коркунов Н.М. Лекции по общей теории права. – СПб. 2004. – с. 45

Основоположником же даної юридичної науки традиційно і небезпідставно вважається англійський правознавець Д.Остин, який у 1832 році видав цикл своїх лекцій під загальною назвою «Про предмет науки права». Не вживаючи самого терміна «загальна теорія права», Д. Остин послідовно обстоював думку про те, що в системі юридичних наук має існувати загальне правознавство, завданням якого є дослідження понять, які лежать в основі позитивного права, передусім закону. Саме позитивний закон, за Д. Остином, стає основним і майже єдиним об'єктом формування теоретичних знань про право.

Продовжуючи традицію своєї попередниці – енциклопедії права, загальна теорія права на початковому етапі свого формування зводилася, по суті, до синтезу теоретичних положень галузевих наук. Саме цим пояснювалася і її назва «Загальна (для всіх галузевих теорій – М.К.) теорія права».

Проте досить швидко виявилось, що вона не може обмежитися виключно узагальненням теоретичних знань, нагромаджених галузевими юридичними науками, а має досліджувати питання, які не входять до предмета жодної з галузевих наук. Такими, зокрема, є питання загального визначення права та його системи, систематизації і тлумачення юридичних норм, підстав юридичної відповідальності тощо. У зв'язку з цим поступово починає викристалізовуватися власний предмет загальної теорії права – система понять і категорій, що виражають у загальній, абстрактній формі якості чинного права та процесу його реалізації.

Сформувавшись на основі узагальнень, висновків і досягнень юридичного позитивізму⁵, значною мірою як протиположна доктрині природного права, загальна теорія права тривалий час (аж до Другої світової війни) розвивалася переважно як теорія позитивного права.

Після Другої світової війни, під впливом масового руху, спрямованого, за висловом Густава Радбруха, на подолання позитивізму, який «позбавляв сил і здатності протистояти

⁵ Туманов В. А. Буржуазная правовая идеология. – М., 1971. – с. 162 и след.
Мальцев Г.В. Понимание права. Подходы и проблемы. – М., 1999. – с. 144 и след.
Лейст О.Е. Вказана праця. – с. 27.

зловживанням нацистського законодавства»⁶ та піднесення «відродженого природного права», поняття загальної теорії права набуло амбівалентного характеру. Одні почали розглядати її як еманацию філософії права, інші продовжували вважати її «юридичною догматикою», тобто тією частиною науки про право, яка присвячена систематизації та інтерпретації норм⁷.

Незважаючи на неоднозначність розуміння, а в англосаксонських країнах навіть несамостійність загальної теорії права як науки, вона все ж визначилася (принаймні, у континентальній Європі) як наука, метою якої є виклад принципів, понять і характерних рис, загальних для різних правових систем⁸.

У тих чи інших варіантах базова загальнотеоретична юридична наука вивчається в університетських курсах європейських держав до цього часу. У Франції, наприклад, вона викладається під назвою «Загальна теорія права»; нею охоплюються всі її аспекти: від юридичної антропології до теорії відправлення правосуддя⁹. У ФРН базові загальнотеоретичні аспекти права зосереджені у трьох курсах – філософії права, соціології права і юридичній методології¹⁰, хоча ці курси інколи розробляються і викладаються одними й тими ж представниками загальнотеоретичного правознавства¹¹. Причому предмет юридичної методології (на відміну від її розуміння, усталеного у вітчизняній юридичній науці) складають переважно методи застосування законодавства, його тлумачення, правила і прийоми юридичної аргументації тощо, тобто ті питання, які у нас традиційно прийнято відносити до «догми права». У Великобританії загальна наука про право традиційно

⁶ Радбрух Г. Философия права. / Пер. с нем. – М., 2004. – с. 232, 235.

⁷ Бергель Ж.-Л. Общая теория права. / Перевод с французского. – М., 2000. – с. 16.

⁸ Бергель Ж.-Л.. Вказана праця. – с. 16-17.

⁹ Там само.

¹⁰ Див.: Жалинский А., Рерихт А. Введение в немецкое право. – М., 2001. – с. 86-87.

¹¹ Див., наприклад: Циппеліус Райнгольд. Філософія права. / Переклад з нім. – К., 2000;

Циппеліус Райнгольд. Юридична методологія. / Переклад з нім. – К., 2004.

позначається терміном «загальна юриспруденція» (General jurisprudence) або й просто «юриспруденція», яка фактично ототожнюється з усім загальнотеоретичним правознавством – від історії науково-правової думки до теоретико-аналітичної її частини (теорії позитивного права) і філософії права¹².

Проте в жодній європейській країні, як і на Заході в цілому, не існувало і не існує базової загальнотеоретичної юридичної науки, яка комплексно об'єднувала б теорію права і теорію держави.

Питання держави, її устрою, відносин з політичною системою в цілому та її елементами тощо традиційно розглядалися у спеціальних «політичних» курсах. Характерним за назвою серед них був університетський курс XVIII століття «Взаємна поведінка та вчинки держав і государів між собою, якими вони були в минулі віки і якими стали тепер»¹³. Пізніше державна проблематика, окрім академічних політичних наук, зосереджується в галузевих юридичних дисциплінах, зокрема в державному (конституційному) праві, яке відокремилася від філософії, соціології та інших наук лише в першій половині XIX століття, тобто значно пізніше за інші юридичні науки.

Нині тенденція до розмежування політичної науки і юриспруденції простежується ще очевидніше¹⁴. Державознавство складає в основному предмет політології – науки, в центрі уваги якої (за всієї неоднозначності визначень її предмета) містяться проблеми політичної (насамперед, звичайно, державної) влади, її природи, суті, змісту і механізмів здійснення.

У дореволюційній Росії становлення загальнотеоретичної юридичної науки і навчальної дисципліни пройшло, по суті, аналогічний європейському шлях: від курсу «енциклопедії за-

¹² Twining W. General jurisprudence. Derecho justiticia en sociedad global. Canada. 2005 // Твайнинг У. Общая теория права. Пер. с англ. М.В.Антонова. // Российский ежегодник теории права. 2010. №3. – с. 235.

¹³ Див.: Оксамытний В.В. Теория государства и права. Учебник для вузов. – М., 2004. – с.28.

¹⁴ Див.: Место теории государства и права, философии права и истории политических учений в системе высшего юридического образования. / Научно-практическая конференция // Государство и право. – 2000. – №12. – с. 101.

конознавства», який було введено у російських університетах у 1835 році, до енциклопедії права, філософії права та загальної теорії права. Першою працею загальноюридичного характеру була праця професора Київського університету К.О. Неволіна «Енциклопедія конознавства», опублікована у 1839-1840 рр. і перевидана у 1857 році (вже після смерті автора). За своїм змістом вона мала більш філософсько-правове спрямування. Значна увага в ній була приділена, зокрема, з'ясуванню поняття права, історії філософії конознавства тощо. Це дало підстави вважати К.О. Неволіна основоположником філософії права в Росії.

Серед пізніших праць із загальнотеоретичних дисциплін особливою популярністю користувалися «Лекции по общей теории права» М.М. Коркунова (1894), «Философия права» Б.М. Чичеріна (1900), «О задачах современной философии права» П.І. Новгородцева (1902), «Лекции по энциклопедии права» Є.М. Трубецького (1907), «Общая теория права» Г.Ф. Шершеневича (1910) та інші.

І хоча щодо назви базової, узагальнюючої галузі юридичних знань не було однастайності (про це свідчать, зокрема, названі праці), всі юристи сходилися на тому, що загальнотеоретична дисципліна має стати наріжним каменем правознавства, яке було практично відокремлене від державознавства.

Лише на рубежі XIX-XX століть робляться перші спроби залучити до загальнотеоретичної юридичної науки, поряд із теоретичними проблемами права, також проблеми юридичного державознавства і надати цій науці та відповідній навчальній дисципліні нового звучання – «теорія права і держави». Причини такої трансформації криються не стільки у посиленні юридичного позитивізму в російській правовій думці того часу, – зв'язок з державою для російського права завжди був винятково важливим¹⁵, – скільки у намаганні осмислити нову історико-культурну ситуацію російського суспільства кінця

¹⁵ Синюков В.М. Российская правовая система (вопросы теории). Автореф... дис... доктора юр. наук. – Саратов, 1995. – с. 23.

XIX – початку XX століття – проблеми побудови права і держави на новій моральній основі, правових механізмів здійснення державної влади тощо¹⁶.

Проте навіть у такому оновленому звучанні теорія права і держави будувалася в послідовності право (1), держава (2), а не навпаки. Погляди щодо самостійності, незалежності держави і права як частин складної соціальної системи, про необхідність окремого вивчення їх у рамках цієї системи як у зв'язку один з одним, так і з іншими соціальними явищами, залишалися домінантними. Це підтверджують відомі праці А.І. Петражицького «Теория права и государства в связи с теорией нравственности» (1907), Г.Ф. Шершеневича «Общее учение о праве и государстве» (1908), П.А. Сорокіна «Элементарный учебник общей теории права в связи с теорией государства» (1919) та інші.

А.І. Петражицький, зокрема, у названій праці писав: «Вводячи в поняття сутності права випадкову ознаку того чи іншого ставлення до нього держави і приймаючи цю ознаку за суттєву, наука збивається на хибний шлях», вона «позбавляється багатого і повчального матеріального – тих правових явищ, які виникали і виникають поза державою, незалежно від неї і до появи держави, та звужує свій горизонт до вузького, можна сказати, офіційно-канцелярського світогляду»¹⁷.

Можливо, це висловлювання основоположника психологічної школи права дехто сприйматиме як надто категоричне, однак воно відображає позицію, властиву переважній більшості правознавців того часу: дослідження держави може входити в предмет правознавства лише у тому її аспекті, де вона має взаємозв'язки, взаємодію з правом.

Формування радянської традиції загальнотеоретичного правознавства. У перші роки радянської влади, незважаючи на намагання політизації права в дусі марксистсько-ленінської

¹⁶ Оксамытний В.В. Теория государства и права. Учебник для вузов. – М., 2004. – с. 35.

¹⁷ Петражицкий А.И. Теория права и государства в связи с теорией нравственности. – СПб., 2000. – с. 217.

доктрини про пріоритетність усього класово-державного, що знайшло відображення, зокрема, у творах Д.І. Курського, М.В. Криленка та інших радянських юристів, процес проникнення марксистської ідеї в юриспруденцію відбувається досить повільно. За висловом відомого радянського юриста П.І. Стучки, вона «з усіх гуманітарних наук виявилася найбільш заброньованою від проникнення матеріалістичних поглядів»¹⁸. У загальнотеоретичній юридичній науці право, за попередньою традицією, продовжувало залишатися у назві навчальної дисципліни на першому місці.

І лише в кінці 30-х років у навчальних загальних курсах співвідношення між державою і правом було приведене у повну відповідність з офіційною ідеологією. Це знайшло своє закріплення в юридичній доктрині, сформульованій на I Всесоюзній нараді з питань науки радянського права і держави у 1938 році.

На вказаній нараді у доповіді А.Я. Вишинського була піддана різкій критиці «буржуазна наука права», заснована на юридичному методі, тобто на вивченні й логічній обробці норм діючого права. «Найважливішим питанням нашої радянської теорії права, – підкреслював А.Я. Вишинський, – є, окрім визначення самого поняття права (ним же сформульованого – М.К.), розробка таких проблем як диктатура пролетаріату, соціалістична демократія і право як метод, як знаряддя закріплення і розвитку соціалістичного ладу»¹⁹.

Негативним був вплив на загальну теорію права також і сталінських розмірковувань на XVIII з'їзді ВКП(б) про недооцінку ролі і значення соціалістичної держави, її військових, каральних і розвідувальних органів. Ця недооцінка, за твердженням Сталіна, виникла на ґрунті недоопрацювання і недостатності деяких загальних положень марксизму про державу. Вона одержала поширення «вследствие нашего не-

¹⁸ Стучка П.И. Материалистическое или идеалистическое понимание права // Под знаменем марксизма. – 1923. – №1. – с. 160.

¹⁹ Антология мировой правовой мысли в пяти томах. V том. Россия. Конец XIX – начало XX вв. – М., 1999. – с. 706.

позволительно-беспечного отношения к вопросам теории государства...»²⁰.

Відповідно до цих директивних установок загальна теорія права або ж теорія права і держави* була перетворена в теорію держави і права, провідне місце в якій займали проблеми держави, які, по суті, зводилися до коментування сталінських розмірковувань про принципи соціалізму, соціалістичну революцію, соціалістичний державний і суспільний лад, про сутність соціалістичної держави як держави диктатури пролетаріату, її фази розвитку, функції тощо.

Питання права в загальнотеоретичній юриспруденції, та і юридичній науці в цілому, відсунулися на задній план.

Негативні наслідки ідеологізації та політизації загальнотеоретичної юридичної науки виразно проявилися в першому офіційному радянському підручнику «Теория государства и права», підготовленому відомими радянськими вченими-юристами С.А. Голунським і М.С. Строговичем (1940).

Протягом наступних майже чотирьох десятиліть теорія держави і права фактично була відірвана від своєї юридичної основи й орієнтована на пропаганду панівної ідеології та політики правлячої партії, перероджуючись у схоластичну і коментаторську навчальну дисципліну²¹. І лише в останній чверті минулого століття намітилися позитивні зрушення у доктринальній правосвідомості.

Істотне значення для відходу загальнотеоретичної юриспруденції від коментаторства і схоластики мала, зокрема, дискусія кінця 70-тих – початку 80-тих років про праворозуміння,

²⁰ Сталин И. Вопросы ленинизма. – М., 1939. – с.601. Цит. по: Лейст О.Е. Вказана праця – с. 239.

*До речі, навіть А.Я. Вишинський у своєму виступі на нараді, незважаючи на розстановку нових ідеологічних акцентів, усе ще оперував звичною для того часу назвою загальнотеоретичної юридичної дисципліни – «загальна теорія права і держави», «радянська теорія права і держави» і навіть «теорія права» (Антология мировой правовой мысли. V том. – с. 701 и след.).

²¹ Лейст О.Е. Вказана праця. – с. 242.

учасником якої був автор цього нарису²². Хоч ця дискусія проходила в основному на діалектико-матеріалістичному методологічному ґрунті, під час неї було висловлено чимало слухних, актуальних і сьогодні, думок щодо взаємозв'язків права і держави, зокрема про те, що держава є винятковим творцем закону, але не права; що вона має монополію на законотворчість, а не на правотворення тощо. На жаль, впливу на практику названа дискусія майже не мала.

Не позначилася вона і на навчальній загальнотеоретичній дисципліні. Вона продовжувала розглядатись як дисципліна з двоєдиним змістом її предмета, який обґрунтовувався нерозривністю взаємозв'язків між державою і правом, які, відповідно до панівної у вітчизняному правознавстві методології формаційного підходу, проявлялися в тому, що:

- держава і право виникають одночасно внаслідок одних і тих же причин – появи приватної власності і розколу суспільства на класи;
- у процесі свого історичного розвитку вони змінюються також одночасно у зв'язку зі зміною соціально-економічних формацій, тобто знову ж таки внаслідок одних і тих же причин;
- держава і право органічно взаємодіють у процесі свого функціонування і не можуть існувати окремо;
- однаковими є історичні долі держави і права: в майбутньому «безкласовому комуністичному суспільстві» вони приречені на «відмирання».

Сучасний стан вітчизняного загальнотеоретичного правознавства. Після розвалу тоталітарної системи і переходу від ідеологічного монізму до ідеологічного плюралізму можливості для дослідження методологічних і загальнотеоретичних проблем права значно розширилися.

Зазнали суттєвих змін у зв'язку з цим і методологічні підходи до взаємозв'язків держави і права. Не заперечуючи таких взаємозв'язків взагалі, у пострадянському, в тому числі вітчизняному, загальнотеоретичному правознавстві разом з тим

²² Див.: О понимании советского права. Круглый стол журнала «Советское государство и право» // Советское государство и право. – 1979. – №7,8.

усе міцніше утверджуються позиції, згідно з якими первісна генеза права корениться не в державі, а в реальному житті, у природних невідчужуваних правах людини²³; право виникає не одночасно з державою, а передує їй; за певних соціальних передумов воно може існувати без держави і поза державою²⁴; про неідентичність причин їхнього виникнення, необхідність нових підходів до типології держав і права та періодизації їхнього розвитку, які б механічно не «прив'язували» розвиток права до держави, – що особливо актуально для України, яка століттями не мала власної державності, – а враховували чимало інших чинників – культурних, релігійних, національних тощо, які істотно впливають на характер взаємозв'язків між державою і правом та ступінь їхньої автономності тощо.

Це дало підстави деяким авторам ставити під сумнів перспективи існування загальної теорії держави і права як єдиної науки і єдиної навчальної дисципліни та порушувати питання про доцільність відокремлення теорії права від теорії держави.

Одна з перших спроб обґрунтування такого відокремлення була здійснена авторами курсу лекцій «Общая теория права» під редакцією професора Бабаєва В.К. ще в 1993 році. Згідно з їхнім розумінням, теорія держави належить до неюридичних наук, хоч і найближчих до теорії права. Знання юристами теорії держави необхідне для розкриття державних механізмів формування й охорони права, для ефективного використання у своїй роботі державних важелів правового регулювання суспільних відносин. Тому вивчати і викладати теорію права і теорію держави, на думку авторів вказаного курсу лекцій, слід паралельно²⁵. Дещо пізніше аналогічна позиція була розвинута авторами підручника «Общая теория права» під редакцією професора А.С. Піголкіна. Теорія держави, згідно з їхнім трактуванням, є складовою політоло-

²³ Матузов Н.И. Актуальные проблемы теории права. – Саратов, 2004. – с. 354.

²⁴ Мальцев Г.В. О происхождении и ранних формах права и государства. – М., 2000; Розин В.М. Генезис права. – М., 2001.

²⁵ Общая теория права. Курс лекций. Под. ред. В.К. Бабаева. – Нижний Новгород, 1993. – с. 37.

гії, а загальна теорія права – теоретичною основою юридичної науки²⁶.

Проте точка зору стосовно доцільності відокремлення дослідження і вивчення теорії держави від теорії права не була сприйнята як у Росії, так і в більшості інших країн пост-радянського простору, зокрема в Україні.

На відміну від центральноєвропейських країн «соціалістичного табору», правознавство яких зазнало істотного впливу марксистсько-ленінської ідеології і радянської юридичної науки, і де після краху соціалістичної системи нав'язана їм ідеологія нерозривної єдності держави і права була рішуче відкинута²⁷ і відбулася досить швидка трансформація загальнотеоретичної юриспруденції відповідно до європейських традицій, у пост-радянській загальнотеоретичній юридичній науці (насамперед Росії, України, Білорусі) продовжує домінувати думка, що вона має двоєдиний характер, який проявляється у дослідженні держави і права в межах єдиної науки в їхній єдності²⁸, що відокремлення теорії права від теорії держави є штучним, воно неминуче призводить до збіднення як правознавства, так і державознавства, ускладнює їхнє розуміння²⁹, суперечить вітчизняній традиції, згідно з якою загальна теорія держави і права протягом багатьох десятиліть складалася як єдина цілісна юридична наука³⁰; тому допускається лише внутрішня диференціація загальної теорії держави і загальної теорії права,

²⁶ Общая теория права. Учебник для юридических вузов. Под. ред. А.С. Пиголкина. – М., 1995. – с. 4-5.

²⁷ Див., наприклад: Knapp Viktor. Theorie prava. C-H-BECK. 1995. – с. 4-5; Prusák Jozef. Teória práva. Bratislava. 1995. с. 13.

²⁸ Див.: Загальна теорія держави і права. За ред.. М.В. Цвіка, О.В. Петришина, Харків, 2009. – с. 17.

²⁹ Див., наприклад: Теория государства и права. Учебник для юридических вузов. Отв. ред. В.М. Корельский, В.Д. Перевалов. – М., 1998. – с. 8.

Вишневский А.Ф., Горбатов Н.А., Кучинский В.А. Общая теория государства и права. Издание 2-е, дополненное. – Минск, 2004. – с. 12-13.

³⁰ Теория государства и права. Под. ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – Саратов, 1995. – с. 13.

тобто певна їхня автономія як частин цілого, а не відокремлення частини від цілого і утворення нового цілого³¹.

По суті, традиційними залишаються також основні аргументи на користь збереження цього цілого. Хоча посилення на нерозривність історичних доль держави і права (їхнє одночасне виникнення з одних і тих же причин, виконання ними єдиних економічних і соціальних функцій тощо) трапляються нині нечасто³² і видаються анахронізмом, звільнитися загально-теоретичній юридичній науці від «полону етатизму» (вислів канадського професора Б. Мелкевіка) поки що повністю не вдається. Держава і право продовжують розглядатися як явища настільки нерозривно пов'язані між собою, що вилучення зі структури науки теорії держави і права теорії держави нібито означатиме втрату нею, як і багатьма історичними і галузевими юридичними дисциплінами, свого теоретичного підґрунтя^{33*}.

Відповідно до попередньої радянської традиції, провідне місце в переважній більшості навчальних дисциплін із загальної теорії держави і права, історії держави і права, історії політичних і правових учень продовжує належати державознавчим

³¹ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Том 1. Теория государства. Отв. ред. М.Н. Марченко. – М., 1998. – с. 14.

Див. також: Проблемы теории государства и права. Учебник. / Под. ред. В.М. Сырых. – М., 2008. – с. 38.

³² Див., наприклад: Вишневский А.Ф., Горбатов Н.А., Кучинский В.А. Общая теория государства и права. Издание 2-е, дополненное. – Минск, 2004. – с. 12.

³³ Лазарев В.В., Лыпень С.В. Теория государства права. Учебник. – М., 1998. – с. 9;

Кельман М.С., Мурашин О.Г., Хома Н.М. Загальна теорія держави і права. Підручник. – Львів, 2003. – с. 9.

* Слід зазначити, що на відміну, знову-таки, від радянської і пострадянської історії держави і права, для західноєвропейської історико-правової науки і відповідної до неї навчальної дисципліни не характерне включення до її предмета вивчення держави поряд із правом. Більше того, тут історія права переважно є історією приватного, а не публічного права. Те ж саме стосується історії правової думки (Дамирлі М.А. Право и история. Эпистемологические проблемы. – Изд.-во Санкт-Петербургского университета, 2002. – с. 112).

та іншим темам, що не мають безпосереднього стосунку до правознавства.

Найбільше дублювання тут спостерігається саме з предметом політології. Значною мірою це пояснюється історією становлення і розвитку політичної науки. Адже вже з початку свого формування її зміст був тісно пов'язаний не тільки з категорією влади, що цілком логічно, а і з публічним (політичним, як його часто іменували) правом. По суті, у країнах Європи та США наука про політику вичленовується саме з державознавства та правознавства³⁴. Про це свідчать назви лекційних курсів, які викладалися свого часу в європейських університетах, зокрема у Львівському – «Політичне право і право націй», «Політичні знання і австрійське законодавство» тощо. Особливо інтенсивного характеру зрощування (злиття) політологічних проблем з юридичними набуло в радянський період, коли політологія як самостійна галузь знань фактично припинила своє існування. Ці проблеми, окрім курсів наукового комунізму та історії КПСС, розглядалися переважно в межах таких юридичних дисциплін як історія політичних і правових учень, теорія держави і права, конституційне право та ін.

Здавалося б, що після відновлення політології як самостійної науки і навчальної дисципліни, яке відбулося після розпаду СРСР, предметне поле між нею та юридичною наукою мало би бути розділене: політологічні проблеми з предметів теоретико-історичної юриспруденції або ж вилучені зовсім, або ж «юридизовані»; аналогічний підхід мав би бути застосований до юридичних аспектів політики в політології. Звичайно, зробити це не завжди просто. Проте навіть у тих випадках, коли такий розподіл не викликає особливих складнощів, будь-яких зрушень у цьому напрямі за двадцять років незалежності (і, відповідно, існування політології як самостійної науки і навчальної дисципліни), на жаль, не сталося.

Так, попри те, що Президією ВАК України затверджено паспорти спеціальностей у галузі «політичні науки», відповідно

³⁴ Див.: Політологія. Підручник. / За ред. проф. Креляна В.Г., проф. Горчака М.І. – Харків. 2003. – с. 9

до яких спеціальність 23.00.01 – теорія та історія політичної науки – охоплює історію політичної думки, зі спеціальності 12.00.01 – теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень – історія політичних учень не вилучена. Подібна ситуація має місце також зі спеціальністю 23.00.02 – політичні інститути та процеси.

Більшість питань, які охоплюються даною спеціальністю, фактично повторює питання, які за радянською традицією віднесені до «теорії держави і права» (теорія політичних систем, їхній зміст, місце і роль держави в політичній системі суспільства, співвідношення політичної і державної влади, суверенітет влади та принцип розподілу влади, механізм стримувань і противаг, функції держави, форми держави, моделі президентської, парламентської та змішаної республік тощо) або ж є предметом конституційного права (державна влада та місцеве самоврядування, парламентаризм, інститут президентства, урядова гілка влади, інститути судово-правової системи, вибори і виборчий процес, виборчі системи, моделі проведення виборів та ін.). Можливо, такі накладки (перехрещення) й не викликали б істотних заперечень, якби кожна з названих наук розглядала вказані питання під власним, специфічним для неї кутом зору, притаманними саме їй засобами і методами.

Проте, як свідчить аналіз численних підручників і навчальних посібників з політології, загальної теорії держави і права, історії політичних і правових учень, конституційного права, зміст відповідних тем, присвячених указаним питанням, майже ідентичний. Складається враження, що тут часто має місце взаємна копіяція. Такі нашарування призводять не тільки до розмивання меж предметів політичної і юридичної наук, до того, що з поля зору авторів підручників і навчальних посібників із загальної теорії держави і права випадають теми, які займають одне з провідних місць у західноєвропейських загальнотеоретичних юридичних дисциплінах – буква і дух у процесі правозастосування, юридична аргументація, юридична мова, тощо, а й не сприяють формуванню світоглядних позицій у студентів – майбутніх юристів, які продовжують сприймати

право як «міру політичну», продукт діяльності держави, а не як самостійну історичну, соціальну і культурну цінність.

Як зазначає Б. Мелкевик, «нездатність розглядати право поза державою, без опори на ідеологічний «костур» етатистської ідеології ускладнює також розвиток теорії і філософії права, перешкоджає постановці й аналізу нових проблем, зумовлених глибинними процесами, що відбуваються в сучасному праві»³⁵. Ці слова звернені переважно до західноєвропейської правової теорії. Тим більше вони стосуються вітчизняного (як і пострадянського загалом) загальнотеоретичного правознавства. Воно істотно відстає від того, що відбулося в Україні, на пострадянському просторі й у світі за останні 20 років. Ним продовжують висвітлюватися й обговорюватися переважно старі проблеми, з них же здебільшого захищаються дисертації.

Не можна, звичайно, сказати, що традиційні проблеми себе повністю вичерпали. І на них часто потрібен свіжий погляд, який враховував би як зміни, що відбулися в суспільному і правовому житті, так і здобутки інших наук. Проте життя висуває на порядок денний чимало нових проблем, які потребують доктринального осмислення. Серед них можна назвати, зокрема, проблеми співвідношення публічного і приватного права, причому, як слушно зазначає экс-голова Вищого господарського суду РФ, відомий вчений-цивіліст В.Ф. Яковлев, не стільки розмежування сфер, предметів того й іншого, а і взаємодії між ними, механізмів збалансування публічних і приватних інтересів³⁶, конституційно закріпленого в Україні принципу верховенства права, риторики на адресу якого не бракує, а реальне життя продовжує функціонувати за зовсім іншими, несумісними з його вимогами, «правилами»; глибинні причини таких розбіжностей, особливості національного правового менталітету і стилю

³⁵ Мелкевик Б. Философия права в потоке современности. / Перевод с фр. М.В. Антонова, А.Н. Остроух. Российский ежегодник теории права. – 2008., №1. – с. 531.

³⁶ Верховенство права и проблемы его обеспечения в правоприменительной практике. – М., 2009. – С. 212-214.

правового мислення; моделі і правила юридичної аргументації та її національні особливості тощо.

Загальна теорія права в її інтерпретації більшістю сучасних вітчизняних авторів, якщо й не є «теорією права України», до чого в перші роки української незалежності намагалися схилити її деякі представники вітчизняної теоретико-правової думки, то в кращому разі, теорією права, що ґрунтується переважно або й виключно на правових здобутках євроатлантичної цивілізації. Введення в підручники і навчальні посібники із загальної теорії держави і права тем (чи відповідних підрозділів), присвячених неєвропейським правовим системам та їхнім сім'ям, зосереджують увагу не стільки на впливі цих систем (правових сімей) на загальну теорію права і навіть не на особливостях науки про право у відповідних правових сім'ях, скільки на характеристичні специфічних рис самих цих сімей.

Заради справедливості слід зазначити, що така обмеженість притаманна й західній теорії права. Як зазначає професор правового коледжу юридичного факультету Лондонського університету У. Твайнінг, усі або майже всі теоретики права Заходу «працюють виключно в межах західної науково-правової традиції... Їхні погляди залишаються секулярними, відірваними від інших правових традицій»³⁷.

Звичайно, повний відрив від національних та цивілізаційних правових традицій та спроба створення якоїсь глобальної теорії права – це також нонсенс. Проте й ігнорування особливостей правової теорії інших, неєвропейських правових сімей призводить до обмеження кола і змісту теоретико-правових досліджень, а зрештою підриває її претензії на назву «загальна теорія права».

Зосередження уваги теорії права переважно на державно-встановленому праві вразливе не тільки тому, що в сучасному світі існують правові системи і правові сім'ї, де державно-встановлене право посідає до цього часу далеко не провідне місце (зокрема сім'ї традиційного і релігійного права) а й тому, що нині виникають різноманітні, раніше не відомі транснаціональні

³⁷ Твайнінг У. Общая теория права. – С. 237.

форми права, зокрема так зване право транснаціональних корпорацій, до творення якого держави не мають стосунку, але вплив якого на національні правові системи дедалі збільшується. Його складні й суперечливі відносини з національним законодавством поки що не стали предметом глибокого теоретичного дослідження.

Все це також вимагає модернізації загальнотеоретичного правознавства та відповідних навчальних дисциплін.

Поодинокі спроби модифікувати загальнотеоретичну юридичну дисципліну в руслі сучасних уявлень про співвідношення права і держави, відповідно змінивши її назву із «загальної теорії держави і права» на «загальну теорію права і держави», поки що проблеми не вирішують. Для загальнотеоретичної юридичної науки, як і для юриспруденції в цілому, притаманним залишається дуалізм предметів. Предметом загальної теорії держави і права, як правило, охоплюється «багатогранна і складна взаємодія суспільства і держави, роль і місце держави і права в політичній системі суспільства», «суспільна, групова та індивідуальна політична (підкреслено мною – М.К.) і правова свідомість»³⁸, «загальні закономірності соціального життя, що визначають розвиток державних і правових явищ»³⁹, «загальне і особливе у політичних режимах різних держав»⁴⁰ тощо. Деякі ж автори взагалі характеризують теорію держави і права «як науку політичну; оскільки вона, мовляв, вивчає політичні інститути, насамперед такі як держава, яка уособлює державно-організоване суспільство»⁴¹.

Навіть автори тих підручників, які у викладі матеріалу надають першість правовій тематиці або майже цілком зосереджуються

³⁸ Теория государства и права. Учебник для юридических вузов и факультетов. / Под. ред. В.М. Корельского и В.Д. Перевалова. – М., 1998. – с. 7.

³⁹ Общая теория государства и права. Академический курс в 2-х томах. Учебник. Том 1. Теория государства. – М., 1998. – с. 9.

⁴⁰ Оксамытный В.В. Теория государства и права. Учебник для вузов. – М., 2004. – с. 44.

⁴¹ Проблемы теории государства и права. Учебник. / Под. ред. В.М. Сырых. – М., 2008. – с. 33.

на ній, дотримуються думки, що предметом теорії права і держави (чи теорії держави і права) виступають право і держава як явища суспільного життя⁴².

Проте, як відомо, будь-яка наука може мати лише один, властивий саме їй, предмет, яким передусім і визначається її самостійність, своєрідність та особливість. Юриспруденція тут не є винятком. Як слушно зазначається в літературі, дуалізм предметів логічно призводить до заперечення єдиної юридичної науки і визнання, по суті, двох різних наук з двома різними предметами: науки про право – правознавства, предметом якої є право, і науки про державу – державознавства, предмет якої – держава⁴³.

Саме таку логіку вже порівняно давно сповідує В.Є. Чиркін, який вважає, що державознавство нині фактично відокремлюється в самостійну галузь знань, предметом дослідження якої є, зокрема, моделі державних органів, методи їхньої діяльності, процедури, їхнє співвідношення з різними суспільними інститутами. У зв'язку з цим він пропонує ввести спеціальну навчальну дисципліну «державознавство», яка, на його думку, відкрила б можливість поглибленого і разом з тим цілісного вивчення такого феномена суспільного життя як держава, якого не дають нині ні соціологія, ні політологія, ні загальна теорія держави і права⁴⁴.

Можна, очевидно, дискутувати з В.Є. Чиркіним з приводу того, чи мають політологія і юриспруденція, зокрема її загальнотеоретична галузь, повністю відмовитися від вивчення держави на користь науки державознавства, чи вони повинні розглядати її виключно під кутом зору власних предметів. Проте

⁴² Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов. / Под. ред. В.В. Лазарева. – М., 1994. – с. 9-10.

Проблемы теории государства и права. Учебник. / Под. ред. В.М. Сырых. – М., 2008. – с. 19-21.

⁴³ Общая теория права и государства. Учебник для юридических вузов. – М., 2004. – с. 44.

⁴⁴ Чиркин В.Е. Основы сравнительного государственоведения. – М., 1997. – с. 5-6, 9.

Див. також: Чиркин В.Е. Государствоведение. – М., 1999. – с. 11-12.

заперечувати проти того, що держава як суспільне утворення в цілому, як цілісна система не є предметом юридичної науки навряд чи можливо. Намагання охопити предметом загальної теорії держави і права всю багатогранність зв'язків держави з іншими суспільними явищами та їх прояви, про що йшлося вище, призводить до еклектичного поєднання в ній характеристик і визначень різних понять і різних предметів.

За всієї важливості зв'язків між правом і державою, вони являють собою самостійні складні системи, які в той же час входять як підсистеми до системи вищого рівня – суспільства. Особливості функціонування і розвитку цих систем, причому не тільки на рівні окремої країни чи регіону, а й загального характеру, не можуть бути виявлені і належним чином осмислені, у тому числі через призму їхніх власних історій, без відповідного предметного розчленування вказаних явищ. Звідси напрашується висновок: держава як необхідний компонент юридичної науки в цілому та загальнотеоретичної її галузі, зокрема, має досліджуватися лише під кутом зору взаємодії з правом. Інакше кажучи, предметом загальнотеоретичної юридичної науки має бути не держава як соціальний інститут у всій багатоплановості його зв'язків і проявів, а держава як, висловлюючись словами відомого до-революційного вітчизняного правознавця Є.М. Трубецького, «публічно-правовий союз». Предметостворюючим для загальнотеоретичної юриспруденції, як і для юридичної науки в цілому, має виступати поняття права.

2. Виявлення закономірностей виникнення, функціонування і розвитку права як предмет загальної теорії права: можливості й межі

Проблема пошуку законів у суспільному житті є, як відомо, досить давньою. Незважаючи на тривале її обговорення, зокрема й у вітчизняній науці, вона й досі залишається дискусійною. Одні автори вважають, що лише ті галузі знань можуть претендувати на статус науки, які прагнуть до відкриття й з'ясування законів; це однаковою мірою стосується як природного світу, так і суспільства. Другі дотримуються думки, що закони можуть існувати лише

у світі природи, а тому всі спроби відшукати їх в історії розвитку людства, зокрема в історії розвитку права, приреченні, вони для пізнання недоступні. Треті, хоча формально й визнають існування соціальних законів, проте фактично зводять їх до законів людської природи. «Закони соціальних феноменів, – писав, наприклад, відомий представник державознавчої школи в Росії В.І. Сергеевич, – не можуть бути нічим іншим, як законами дій і пристрастей людських істот, об'єднаних у суспільства»⁴⁵. Звідси він робив висновок, що історико-державознавчі та історико-правові науки не повинні досліджувати спеціальні закони державного і правового життя⁴⁶.

Тим часом у пострадянському, у тому числі вітчизняному загальнотеоретичному правознавстві ще з радянських часів утвердилось визначення його предмета як «загальних закономірностей виникнення, функціонування та розвитку держави і права». Причому, якщо в радянській теорії держави і права ці закономірності, відповідно до офіційної ідеології, були сформульовані (від «визначальної ролі базису щодо надбудови» до «зміцнення соціалістичної законності»), то нині, відкинувши ці ідеологічні штампи, загальна теорія держави і права нічого нового натомість не запропонувала.

Міркування про загальні закономірності розвитку держави і права мають досить абстрактний характер. Із них незрозуміло навіть, про що, власне, йдеться: про суспільні закономірності, що визначають розвиток держави і права; про закономірності, спільні для держави і права; про загальні закономірності, властиві державі та праву окремо; чи про всі ці закономірності вкупі. Це дало підстави деяким теоретикам права називати подібні міркування «науковою міфологією»⁴⁷.

Окремі спроби конкретизувати чи навіть класифікувати «право-державні закономірності» також не йдуть далі загальних

⁴⁵ Сергеевич В.И. Задачи и методы государственных наук. – М., 1971. – С. 213.

⁴⁶ Див. докладніше: Дамирли М.А. Право и история. Эпистемологические проблемы. – СПб, 2002. – С. 102-105.

⁴⁷ Див.: Сырых В.М. Логические основания общей теории права. – Т.1. – М., 2004 – С. 40.

міркувань про об'єктивні, необхідні, суттєві, і для певних умов сталі, зв'язки між самими право-державними явищами та їхні зв'язки з іншими соціальними феноменами; про закономірності генетичні, структурні, функціональні, внутрішні, зовнішні, загальні, формаційні та особливі, тощо. Жодна з цих закономірностей зазвичай не називається.

Це свідчить аж ніяк не про поверховість авторів таких міркувань, а про надзвичайну складність, багатоваріантність історії людства в цілому та держави і права, зокрема, яку неможливо пояснити виключно через категорію «закономірності».

Аргумент, що пізнання об'єктивних закономірностей явищ і процесів, які вивчаються, є основним завданням будь-якої науки, незалежно від того, до якого класу наук вона належить – природничих чи суспільних, надто вразливий. Адже постановка аналогічного природничим наукам завдання далеко не завжди співвідноситься з наявними у суспільних наук, зокрема у правознавства, можливостями для його вирішення. Певні потреби в науковому знанні вони інколи просто не можуть задовольнити.

Це пояснюється специфікою соціального, зокрема правового, пізнання, що істотно відрізняється від природничого.

Якщо вчений-природодослідник ніколи не буває іманентною частиною досліджуваного явища або процесу, не ототожнює себе з ним і спостерігає за ним збоку, то в соціальних науках, включно з правознавством, відносини вченого та об'єкта дослідження надзвичайно ускладненні. Дослідник соціальних явищ і процесів сам прямо чи опосередковано включений у них, тобто спостерігає за ними не збоку, а зсередини. Тому в соціальному пізнанні обійтися без «суб'єктивації» об'єкта, тобто привнесення в його образ властивостей суб'єкта пізнання, його світоглядних установок, уявлень тощо, які формуються на основі особистісного життєвого досвіду, виховання, наукового оточення, практично неможливо. Наукове ж знання має бути позаособистісним, незалежним від світоглядної позиції та моральних ідеалів дослідника.

Звідси напрашується висновок, що наявність у суспільствознавства (правознавства) спільної з природничими науками

мети ще не означає отримання ним спільного для будь-якого наукового пізнання результату – досягнення елімінованого від суб'єкта, індиферентного до його світоглядних установок істинного, достовірного знання, зокрема виявлення об'єктивних закономірностей досліджуваних явищ і процесів.

Чи означає це, що правознавство, як і суспільствознавство в цілому, взагалі має відмовитися від їхнього пошуку? Очевидно, ні. Проте для цього слід передусім подолати все ще поширену в загальнотеоретичній юриспруденції методологію лінійно-стадійного прогресистського підходу до історії, притаманну марксизму, зокрема його тезу про відсутність у права власної історії.

Маркс, як відомо, прагнув подати історію людства як єдиний стадійно-поступальний процес. Однак така єдність у нього, як і в його попередників і послідовників, не є органічною цілісністю, в якій кожен елемент суспільного процесу, включно з державою і правом, розвиваючись, зберігав би свою неперервність і тісний зв'язок з іншими складовими. Згідно з марксизмом, неперервний лише один елемент – економічний, а всі інші (політика, релігія, право тощо) позбавлені власної неперервності⁴⁸. Вони є відображенням конкретної економічної реальності і не можуть мати своєї власної історії.

Хоч теза про те, що «право... не має своєї власної історії», вперше проголошена К. Марксом і Ф. Енгельсом в «Німецькій ідеології»⁴⁹, в пізніших їхніх творах зазнала трансформації – визнання обмеженого детерміністичного статусу права, як і інших небазисних явищ (їхнього зворотного впливу на економіку), все ж ці явища серед детермінант суспільного розвитку й надалі ставилися нижче за економіку. «Право, – за твердженням К. Маркса, – ніколи не може бути вище, ніж економічний устрій і зумовлений ним культурний розвиток суспільства»⁵⁰. Звідси, за ним, як і за державою, навіть в

⁴⁸ Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. Посібник. – К., 2003. – с. 464-465.

⁴⁹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Том 3. – с. 64.

⁵⁰ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Том 13. – с. 6.

останніх творах основоположників марксизму визнавалася лише «видимість самостійної історії»⁵¹.

Тому, залишаючись на позиціях монофакторного лінійно-стадійного підходу до суспільної історії, про власні закономірності становлення, розвитку і функціонування права, як і держави, справді можна говорити переважно абстрактно. Для конкретнішої розмови про такі закономірності необхідно остаточно звільнитися від такого підходу, заснованого на механічному перенесенні ідеї причинності, виведеної з природничих наук, у суспільні науки, в тому числі юридичні.

У суспільних науках доречніше говорити про взаємодію різних факторів – політики й економіки, релігії та ідеології, культури і науки, права і моралі, географічних і національних особливостей, міжнародного середовища тощо без розчленування їх на «причини» і «наслідки», «первинне» і «вторинне». Це зовсім не означає, що якісь із цих факторів не можуть бути важливішими за інші: економічні фактори – більш вагомими в одні епохи і в одних регіонах світу, політичні – в других, релігійні – в третіх, правові – в четвертих і т. ін. Вирішальне ж значення в усі часи і в усіх регіонах світу має спосіб взаємодії цих факторів⁵².

У зв'язку з цим, плідними видаються думки деяких істориків про необхідність розрізнення кількох самостійних вимірів історичного процесу, що співіснують у часі, зокрема технічного, економічного, політичного⁵³. До них, очевидно, можна додати і правовий.

Технічний вимір визначається рівнем розвитку техніки; економічний – ступенем розвитку товарно-грошових відносин; політичний – рухом від традиційного суспільства, побудованого на жорсткій ієрархії, до заснованого на демократичних засадах громадянського суспільства. Для правового виміру

⁵¹ Маркс К., Енгельс Ф. Твори. Том 37. – с. 83.

⁵² Берман Г.Д. Западная традиция права: эпоха формирования. – М., 1994. – с. 511.

⁵³ Див., наприклад: Кульчицький С. Перша світова війна: початок ХХ століття, що закінчилося... у 1991 році./ «Дзеркало тижня» - №32(507), 14 серпня 2004 року.

визначальним є ступінь визнання, розвитку і забезпечення прав і свобод людини і громадянина та обмеження ними держави.

Не вдаючись у детальний аналіз указаних вимірів, відзначу лише, що їх динаміка, як свідчить історичний досвід, далеко не завжди розвивалася в лінійно-поступальному напрямі. Одні виміри реалізовувалися в певні історичні епохи і в певних регіонах з позитивною динамікою, інші – з негативною. Це свого часу вдало помітив І. Франко. «Дивна річ, – писав він, – чим ближче до наших часів, тим доля трудового народу... ставала в правовому відношенні легшою (хоч незначно і не скрізь), зате в економічному – все тяжчою... і в середовищі найбідніших людських мас розгоряється усвідомлення своєї гідності і бажання свободи»⁵⁴.

Тільки з позицій багатовимірності суспільних процесів можна, очевидно, пояснити історичний феномен розквіту демократії в Афінах у V столітті до нової ери, появу в умовах «рабовласницького економічного базису» такого юридичного шедевру як римське право, яке, завдяки неперевершеній розробці юридичних відносин, випередило епохи і стало основою сучасного приватного права*, визначальну роль регіонального права у формуванні єдиного європейського економічного, політичного, культурного, а нині вже й науково-освітнянського простору тощо.

Полівимірний підхід до історичного процесу відкриває також можливості для поглибленого осмислення проблеми суспільних

⁵⁴ Франко І. Твори. Том 19. – с. 96.

* Справжнє усвідомлення історичної значущості, неперевершеності римського права відбулося лише за декілька віків після того, як римська рабовласницька держава зійшла з історичної арени. Тільки у XII столітті в Західній Європі, внаслідок розвитку товарних відносин і необхідності досконалішого регулювання їх, ніж на це були спроможні норми-звичаї германських та інших племен «варварів», «згадали» про римське приватне право, у зв'язку з чим почалася його «рецепція».

Найбільш же виразно вплив римської юридичної культури проявився взагалі лише на початку XIX століття в період Наполеонової кодифікації і дещо пізніше – складання Германського цивільного уложення (Див.: Алексеев С.С. Право и наша жизнь. – М., 1978. – с. 111-112).

закономірностей, зокрема закономірностей виникнення, розвитку і функціонування права і держави та періодизації їхнього розвитку.

Вже з огляду на те, що соціальні, у тому числі правові і політичні, системи належать до класу нелінійних і розвиваються під визначальним впливом природних, людських чинників, причому, як свідчать наукові висновки синергетики, зі значною часткою випадковості, пошук у них закономірностей істотно ускладнюється. Якщо до того ж урахувати, що в цих системах суттєве значення має духовне начало, іманентною характеристикою якого виступають цінності, то ця складність стає ще очевиднішою.

Певним кроком на шляху її переборення є розмежування (хоч і зі значною часткою умовності) сфер правознавства, в яких право осмислюється як духовний феномен, де на перший план виходить світоглядна позиція дослідника, і сфер, які за своїм характером наближаються до природничих, де право виступає як «живий організм», об'єктивований щодо свідомості, як безпосередня реальність, що функціонує і розвивається за власною внутрішньою логікою, законами, які можна виявити і сформулювати. До таких «натуралізованих» сфер, які складають об'єкт дослідження загальнотеоретичного правознавства, належать не лише традиційні вчення про норми права, їхню структуру та взаємозв'язки між ними, способи виразу правових норм, застосування їх, інтерпретацію і систематизацію тощо, а й теоретичні проблеми правової логіки, юридичної мови, теорії юридичної аргументації, дискурсу та ін., які активно досліджуються нині в західній теорії права. У ній існує згода з тим, що загальна теорія права зосереджується головним чином на структурних і формальних елементах права, тобто на питаннях, що є складовою так званої аналітичної юриспруденції⁵⁵. І хоча, під час дослідження цих питань досягти повністю індиферентного до світоглядних установок суб'єкта достовірного знання ніколи не вдасться, проте наблизитися до споріднених з природничими

⁵⁵ Mastronardi Philippe. *Angewandte Rechtstheorie*. Haupt Verlag. Bern-Stuttgart-Vien. 2009– s. 5.

науками результатів цілком можливо. Їхньому досягненню значною мірою сприяє використання кількісних методів дослідження, зокрема математичних і соціологічних, які у вітчизняному правознавстві, на відміну від зарубіжного, поки що застосовуються досить мляво.

Результати таких досліджень, у принципі, відповідають критеріям науковості, до яких, окрім максимального абстрагування від суб'єктів та пошуку істинності як основної мети науки, зазвичай зараховують обґрунтованість, раціональність, верифікованість (тобто здатність бути перевіреним), стабільність. Ці критерії у наукознавчій літературі часто іменують абсолютними або конститутивними⁵⁶. Без відповідності їм жодна система знань на статус науки претендувати не може.

І тим не менше, розраховувати на абсолютну світоглядну стерильність у суспільних науках, у тому числі правових, не доводиться. Як слушно зазначив свого часу на одному з міжнародних форумів Голова Конституційного Суду Австрії Людвіг Адамович, «правову науку не можна розвивати за математичними законами, і навпаки, з неї не можна зробити чисту оціночну філософію»⁵⁷.

3. Співвідношення загальної теорії права і філософії права

Становлення філософсько-правових, як і теоретико-правових ідей своїм корінням сягає ще часів античності. Причому тривалий час ці ідеї існували в синкретичному, нерозчленованому вигляді. Всі вони стали наслідком поступового переходу пізнання від осягнення безпосередніх емпіричних зв'язків і відносин до виявлення загального і необхідного. Особливо бурхливого

⁵⁶ Див., наприклад: Целищев В.В. Критерии научности. Материалы круглого стола «Критерии научности». Институт философии права СО РАН. – Новосибирск, 2000., Фихте И.Г. Система учения о нравах согласно наукоучения. – СПб., 2006.

⁵⁷ Адамович Л. Практичні проблеми сучасного конституційного судочинства. // Альманах «Конституційне судочинство в новому тисячолітті». – Єреван, 2002. – с. 13-20, робочий переклад німецького фонду міжнародного правового співробітництва.

розвитку вказані ідеї набули у Стародавній Греції, на майданах якої, як відомо, зародилася демократія. Вона, своєю чергою, ознаменувала поворот античної думки від зовнішнього світу до світу людини, яку вустами давньогрецького філософа Протагора було проголошено «мірилом усіх речей».

Саме в контексті цього «мірила» формувалися засадничі принципи філософського і науково-теоретичного правового мислення, що отримали вираження, зокрема, в міркуваннях Сократа про право як втілення розумного, справедливого і законного; у проекті «цілком досконалої держави» Платона, в якій установлювалася влада, заснована на справедливості закону⁵⁸; в «Аналітиці», «Етиці» і «Політиці» Арістотеля. Саме Арістотель став першим мислителем, який сформулював учення про природне, позадержавне походження права та виклав на цій основі своє бачення «найкращої форми державного устрою»⁵⁹.

З пошуку основ права у природному житті людей, у самій сутності їхнього буття, в розрізненні природного і позитивного права і почалося, власне, філософське осмислення правової реальності. З цих же позицій воно продовжувалося переважно і в наступні історичні епохи, аж до кінця XVIII – початку XIX ст.⁶⁰, хоча категорія природного права при цьому мала різну інтерпретацію та аргументацію.

На відміну від філософського осмислення права, термін «філософія права», як і термін «загальна теорія права», з'явився в юриспруденції порівняно недавно, лише трохи більше двох століть тому. В науковий обіг його ввів німецький правознавець Густав Гуго, видавши у 1798 році книгу під назвою «Підручник природного права або філософія позитивного права». Зміст, який вкладав Г. Гуго в запропонований ним термін, був досить далеким від змісту традиційно (ще з часів Арістотеля) розроблюваної філософсько-правової проблематики як учення про природне, надпозитивне право, яке передує позитивному

⁵⁸ Антологія лібералізму. Політико-правничі вчення та верховенство права. – К., 2008. – С. 13-89.

⁵⁹ Там само. – С. 91-189.

⁶⁰ Радбрух Г. Філософія права. / Пер. с нем. – М., 2004. – с. 26.

праву. В названій книзі Г. Гуго піддав критиці це вчення, а термін «філософія права» використав для позначення науки, покликаної досліджувати встановлений у суспільстві порядок, тобто фактично розглядав його як синонім теорії права. Такий же зміст у термін «філософія права» вкладався Г. Гуго в його пізніших творах.

Лише видатний німецький філософ Г. Гегель у своїй праці «Природне право і наука про державу в нарисах. Основи філософії права» (1820 р.), яка увійшла в історію правової думки під короткою назвою «Філософія права», повернув філософсько-правовій проблематиці її попередній зміст. Під терміном «філософія права» він розумів виключно «філософію природного права». Під впливом природно-правових вчень філософія права формувалася також у Росії та Україні. «Природне право за своєю ідеєю – це і є сама філософія права», – стверджував, наприклад, відомий дореволюційний правознавець П.І. Новгородцев⁶¹.

У цьому переважно вбачалася відмінність філософії права від загальної теорії права до того часу, поки представники останньої не почали претендувати на поглинання нею філософсько-правової проблематики, розглядаючи загальну теорію як еманацию філософії права, про що йшлося вище.

Дискусії про співвідношення загальної теорії права і філософії права тривають донині, принаймні там, де вони претендують на самостійність у вивченні правових явищ. Не є тут винятком навіть Німеччина, представники якої, як випливає з вищевикладеного, фактично започаткували ці дискусії. Сучасні німецькі правознавці визнають, що відмежування теорії права від філософії права «в німецькому мовному просторі ... залишається нечітким»⁶², у зв'язку з чим зі сторінок їхніх праць і нині не зникають питання, що таке теорія права і філософія права і де слід шукати відповідь на них: між природним і позитивним правом – для філософії права; між аналізом і рефлексією – для

⁶¹ Новгородцев П.И. История философии права. – М., 1987. – С. 162.

⁶² Mastronardi Philippe. Angewandte, Rechtstheorie. Hautt Verlag. Bern-Stuttgart – Wien. 2009. – s. 5

теорії права⁶³ чи в розмежуванні загальної теорії права на теорію у вузькому сенсі, яка зводиться до аналітичної теорії й теорії права в широкому розумінні, якою охоплюється, окрім аналітичної, також філософсько-правова, соціологічно-правова та порівняльно-правова проблематика⁶⁴.

Не існує більш-менш чіткого розмежування між «юриспруденцією», «теорією права» і «філософією права», як уже зазначалося, також в англо-американській науково-правовій традиції⁶⁵.

Особливо активізувалися такі дискусії на пострадянському просторі, для чого є об'єктивні причини. Адже в радянський період філософія права як відносно автономна система знань фактично припинила своє існування, її повністю замінила теорія держави і права, яка стояла осторонь неупередженого обговорення світоглядних проблем права. З відродженням філософії права на теренах колишнього Союзу РСР, зокрема в Україні, відновились і традиційні дискусії щодо співвідношення філософії права та загальної теорії права.

Діапазон поглядів на таке співвідношення досить широкий. Вони залежать від ставлення тих чи інших дослідників до дисциплінарного статусу філософії права і загальної теорії права, їхніх відносин з наукою, особливостей світосприйняття, ролі цінностей і знання у процесі освоєння ними світу тощо. В узагальненому вигляді ці погляди можна згрупувати в такі напрями:

1) філософія права є відносно автономною структурною складовою загальної теорії права (поряд з теорією позитивного права, соціологією права, логікою права тощо). По суті, з таких

⁶³ Див.: Kunz Karl-Ludwig, Mona Martino. Rechtsphilosophie, Rechtstheorie, Rechtsziologie. Eine Einführung in die theoretischen Grundlagen der Rechtswissenschaft. Hauptverlag. Bern – Stuttgart – Wien, 2006. – s. 47-109.

⁶⁴ Див.: Mastronardi Philippe. Angewandte, Rechtstheorie. Hauth Verlag. Bern – Stuttgart – Wien. 2009. – s. 4-5;

⁶⁵ Twining W. General jurisprudence. Derecho justiticia en sociedad global. Cranada. 2005 // Твайнинг У. Общая теория права. / Пер. с англ. М.В. Антонова. // Российский ежегодник теории права. – 2010. – №3. – с. 235.

уявленнь почалося свого часу відновлення філософсько-правової проблематики у вітчизняній юриспруденції. Найбільш повне обґрунтування цієї позиції міститься в роботах Д.А. Керімова, зокрема в його останній фундаментальній монографії «Методологія права»⁶⁶. Вказаної позиції дотримується до цього часу чимало інших російських і українських правознавців, відносно поширена вона також на Заході.

2) загальна теорія права, навпаки, охоплюється філософією права. Порівняно з попередньою позицією ця точка зору має значно менше прихильників. Найвідомішим її представником є А.В.Поляков⁶⁷, хоча подібні думки висловлювалися ще на початку ХХ ст.⁶⁸.

3) загальна теорія права і філософія права є самостійними науками з власними предметами. Така позиція нині є найпоширенішою, хоч вона здебільшого постулюється, а не обґрунтовується. Дискусії тут зосереджуються переважно на визначенні предмета філософії права та його розмежуванні з предметом загальної теорії права. Попри тривалу історію цього питання, особливого прогресу на шляху його вирішення не спостерігається й сьогодні. Але про це трохи далі.

4) ні загальна теорія права, ні філософія права не є науками, оскільки не мають власних предметів. Загальна теорія права являє собою лише навчальну дисципліну, яка фактично є вступом до догматики права (теорії правовідносин), соціології права і філософії права.

Філософія права ж не може претендувати на статус науки «не тому, що їй нічого вивчати, а тому, що наука вивчає світ, з якого попередньо видалений суб'єкт»⁶⁹, чого не можна сказати про філософію права, метою якої «є позиція, певне світоглядне осягнення предмета»⁷⁰; вона завжди виявляється продуктом

⁶⁶ Керимов Д.А. Методология права. Предмет, функции, проблемы философии права. М., 2001.

⁶⁷ Поляков А.В. Общая теория права. Курс лекций. СПб., 2001. – с. 5.

⁶⁸ Философия права. М., 1911. – С. 62.

⁶⁹ Пермяков Ю.Е. Лекции по философии права. Самара., 1995. – с. 7.

⁷⁰ Малахов В.П. Философия права. М., 2002. – С. 34.

особистої творчості⁷¹. На цій підставі деякі автори роблять висновок, що філософія права – не наука, а ідеологія, що прагне спертися на «підставу й обґрунтування»⁷².

Задовільна відповідь на запитання, що являє собою філософія права – науку чи світоглядну позицію, можлива лише на основі з'ясування того, чи відповідають філософсько-правові знання вимогам науковості, зокрема критеріям, про які згадувалося вище стосовно загальної теорії права.

Кожна система знань, яка претендує на статус науки, як зазначалося, повинна мати передусім свій власний предмет дослідження, відмінний від предметів інших наук. Як засвідчують численні праці, прямо чи опосередковано присвячені предмету філософії права, спектр його розуміння настільки широкий, а визначення настільки різнопланові й суперечливі, що навіть систематизувати їх у певні напрями фактично неможливо. У цих визначеннях можна знайти найрізноманітніші підходи – від ототожнення предмета філософії права з доктриною природного права; історією правових вчень; позаюридичними засадами права – правовими ідеалами – аж до трактування предмета філософії права як співвідношення природного і позитивного права, ба навіть як системи знань про найзагальніші об'єктивні закономірності виникнення, структури, функціонування і розвитку права.

Чимало авторів, передусім зарубіжних, узагалі схильні вважати, що філософія права не має якихось чітких меж, які відділяли би коло питань, що нею розглядаються, від предметів інших правових дисциплін. Для філософії права практично не існує питань, які були б специфічними виключно для неї. Потенційно цікавими для неї може виявитися (і, як підтверджує практика філософсько-правових дискурсів, часто виявляється) майже необмежене їх коло – від злочину і покарання, тортур і корупції, до юридичного зобов'язання і договору⁷³.

⁷¹ Там само.

⁷² Лейст О.Э. Сущность права. М., 2008. – С. 265.

⁷³ Див., наприклад: Ross A. On Law and Justitia. 2004-2005. Мелкевик Б. Философия права в потоке современности. / Перевод с франц. М.В. Антонова. А.Н.Остраух. // Российский ежегодник теории права. – 2008. – №1. – с. 529 и сл.

Подібна ситуація спостерігається також зі структурою філософії права, що цілком логічно, оскільки вона визначається предметом. Різні автори вирішують це питання по-різному, залежно від власних уподобань та бачення філософії права. Щоправда, тут, на відміну від предмета філософії права, можна простежити певні тенденції до концентрації її зусиль на аналізі онтології, гносеології (епістемології) та аксіології права. Інколи до цих структурних підрозділів філософії права додається правова антропологія.

Відсутність більш-менш усталених уявлень про предмет філософії права і, відповідно, про її структуру дала підстави деяким авторам, зокрема німецькому правознавцю проф. Роберту Алексіта українському філософу права проф. С.І. Максимову, стверджувати, що універсальна риса філософії загалом і філософії права зокрема, міститься не стільки у сфері її предмета, скільки у сфері методу, яким є метод рефлексії⁷⁴, тобто форма інтелектуальної діяльності суб'єкта, спрямована не так на досягнення об'єкта (предмета), як на самоосмислення суб'єкта.

Іншими словами, рефлексивне мислення зосереджене на завданні самообґрунтування теоретичного розуму засобами самого ж розуму⁷⁵.

Метою філософії права є виявлення смислового змісту права, тобто його духовне осмислення і переживання крізь призму певних ідеалів, цінностей, поглядів тощо, інакше кажучи, через світогляд.

Світогляд же є передусім способом не описування і пояснення фактів, а трактування, інтерпретації феномена права і водночас способом його духовного засвоєння і розуміння. Останнє, хоч і не ізольоване від процесу наукового пізнання, проте і не тотожне йому. Це, можна сказати, процес смислоутворення. Нестрогість, надзагальний характер філософських понять, їхня незводимість до фактів становлять сутність філософського мислення⁷⁶. Звідси

⁷⁴ Максимов С.І. Філософія права: сучасні інтерпретації. Вибрані праці, статті, аналітичні огляди, переклади. – Харків: «Право», 2010. – С. 16-17.

⁷⁵ Малахов В.П. Вказана праця. – С. 39.

⁷⁶ Причепій Є.М., Черній А.М., Чекаль Л.А. Філософія. Посібник. – К., 2003. – С. 24.

впливають й інші особливості філософії права, які відрізняють її від юридичної науки загалом і загальної теорії права зокрема.

На відміну від останньої, набуті філософією права знання не можуть претендувати на об'єктивність, оскільки філософія права, як впливає з вищевикладеного, не існує поза світоглядними установками суб'єктів. У кращому разі, ці знання мають характер відносних філософських достовірностей.

Далеко не кожний висновок філософії права може бути верифікований, тобто перевірений практикою, що також зумовлене природою філософсько-правових знань.

Будь-яка правова наука вивчає право та інші правові явища для того, щоб виробити певні практичні пропозиції і рекомендації, спрямовані на вдосконалення правового регулювання, правозастосовної практики, врахування виявлених тенденцій і закономірностей їхнього розвитку у правовій політиці тощо. Інакше кажучи, правова наука – це наука дії, від неї ми завжди очікуємо або маємо право очікувати практичної віддачі. Не є винятком у цьому плані й загальна теорія права, хоч її практична функція має особливості порівняно з іншими юридичними науками. Філософія права ж впливає на практику виключно опосередковано, самостійна практична функція їй взагалі не властива. Це зумовлюється не тільки надзагальністю філософських понять і категорій, а й нерозривним зв'язком філософії права з духовною культурою суспільства, що не може не впливати на варіабельність і змінюваність філософсько-правових знань.

Хоч і наука час від часу, зі зміною об'єктивних чинників, що впливають на встановлення істини, може переглядати певні свої позиції, однак її знання, як свідчить історичний досвід, набагато стабільніші від філософських. Тенденція до змінюваності останніх зумовлена не стільки об'єктивними чинниками, скільки еволюцією самої людини та її мислення (звичайно, під впливом певних чинників). Філософським роздумам про право немає кінця. Вони триватимуть доти, доки існуватиме право.

Отже, у гносеологічному плані філософія права, як і філософія загалом, зберігає своє значення окремої форми світосприйняття, відмінної від науки.

Ненауковий статус філософії права не тільки не принижує її значення в осмисленні права, а навпаки, відкриває можливості для поглиблення наших знань про його сутність і роль у житті людей. Як зазначав свого часу Г. Радбрух, «подібно до того, як наукою є лише те, що робиться – успішно чи ні – заради служіння істині»⁷⁷, «право – це дійсність, смисл якої полягає в тому, щоб слугувати правовій цінності, ідеї права... Ідея ж права не може бути чимось іншим, аніж справедливістю»⁷⁸.

Відсутність у філософії права орієнтації на пошуки єдиного істинного і виняткового істотно змінює акценти в її аргументації. Вона, на відміну від наукової аргументації, спирається не стільки на беззаперечні факти, скільки на переконливість думки. Це створює благодатне поле для виникнення нових ідей і формулювання на їхній основі нових концепцій, доктрин тощо. Своєю чергою, це сприяє звільненню суспільства в цілому, і правознавства зокрема, від диктату застарілих догм, стимулює формування у майбутніх правників нового правового світогляду, орієнтованого на європейські і загальноцивілізаційні цінності.

Хоча філософія права і юридична наука, в тому числі загальна теорія права, мають різні «прилади вимірювання» права, вони не розділені якоюсь китайською стіною. Межі між ними досить рухливі й відносні. Загальна теорія права забезпечує філософію права спеціально-юридичними знаннями, без опори на які вона здатна перетворитися на умоглядні, відірвані від правового життя конструкції.

Своєю чергою, загальна теорія права, хоч і ґрунтується переважно на засадах аналітичної логіки, не може бути індиферентною до світоглядних позицій, сформульованих філософією права. Остання є світоглядним фундаментом для загальної теорії права, оскільки озброює її фундаментальними

⁷⁷ Radbruch Gustav. *Die Problematik der Rechtsidee*. Die Dioskuren Jahrbuch für Geisteswissenschaften. 1924 – №3. – с. 43-50 [Цит. за Полсон С.А. Радбрух про несправедливі закони: суперечливість ранніх та пізніх поглядів? // Проблеми філософії права. – 2004. – Том II. – №1. – С. 445.]

⁷⁸ Радбрух Г. *Філософія права*. – С. 41-42.

цінностями, категоріями та інтелектуальними засобами, без яких неможливо уявити собі як сучасне правознавство, так і будь-яку практичну діяльність у сфері права.

У статті обґрунтовується необхідність перегляду усталених підходів і уявлень щодо предмета загальнотеоретичного правознавства, які дісталися у спадок від радянського періоду, та приведення їх у відповідність з потребами і вимогами єдиного європейського дослідницького й освітянського простору, до формування якого долучається Україна.

У зв'язку з цим робиться висновок про нагальну потребу предметного розмежування держави і права як самостійних складних систем. Як необхідний компонент юридичної науки в цілому та загальнотеоретичного правознавства зокрема, держава має досліджуватися виключно під кутом зору взаємодії з правом. У контексті переосмислення предметного поля загальнотеоретичного правознавства розглядаються також питання, пов'язані з можливостями та межами виявлення загальною теорією права закономірностей його становлення, функціонування і розвитку, та співвідношення загальної теорії права і філософії права.

Ключові слова: загальнотеоретичне правознавство, загальна теорія держави і права, загальна теорія права, філософія права, наука, закономірності, світогляд, розуміння, цінності.